

М.К. Оразбаева¹, А.А. Құрманәлі²

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: orazbayevamertuyert@gmail.com)

Ә. Кекілбаевтың «Үркөр» романындағы «жүрек» лексемасымен берілген фразеологизмдердің түрік тіліне аударылу ерекшеліктері

Соңғы жылдары халықтардың мәдениетінің жарқын көрінісі болып саналатын фразеологизмдерге деген қызығушылықтың ерекше артуына байланысты әр түрлі тілдердің фразеологиялық қорын салғастыра-салыстыра зерттеп-зerdeлеу мәселесі лингвистиканың өзекті мәселесіне айналып отыр. Өйткені, кез келген халықтың фразеологиялық қорында ол халықтың дүниетанымы, менталитеті, мәдениеті, фольклоры, салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары т.б. айқын көрініс табады. Осы орайда, макалада Ә. Кекілбаевтың «Үркөр» романындағы «жүрек» лексемасымен берілген фразеологизмдердің түрік тіліне аударылу ерекшеліктері қарастырылған. Зерттеу жұмысының басты мәсеккесі «Үркөр» романындағы «жүрек» лексемасы үйіткі болатын тұракты тіркестердің танымдық және семантикалық табиғатын ашып, олардың түрік тіліне аударылу ерекшеліктерін айқындау. Зерттеу материалы ретінде романдағы «жүрек» сөзімен берілген 81 соматикалық фразеологизм іріктеліп, олардың түрік тіліне аударылу тәсілдері талданды. Сондай-ақ, авторлар тараپынан «жүрек» лексемасы тірек компонент болатын фразеологизмдерді түрік тіліне аудару нұсқалары ұсынылған және туystas қазақ және түрік тілдерінің фразеологиялық қорындағы «жүрек» лексемасының қолданылу аясына қатысты тұжырымдар жасалған.

Кітт сөздер: фразеологиялық қор, көркем шығарма, аударматану, соматизм, «жүрек» лексемасы.

Kipicne

Фразеологизмдер — кез келген халықтың мәдениетінің ажырамас бір бөлшегі ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан бейнелі сөз орамдары. Халықтың мәдениеті мен тарихын бойына сіңірген осы бейнелі сөз орамдары аталарымыздан ғасырдан-ғасырға асыл мұра ретінде жалғасын тауып, бүгінгі таңда фразеология тіл білімінің дербес саласына айналып отыр. Осы орайда, соңғы жылдары лингвистикада фразеологизмдерге деген қызығушылық ерекше артып, генетикалық тұрғыдан туystas тілдермен қатар, туыс емес тілдердің фразеологиялық қорын жан-жақты қарастырып, зерттеп-зerdeлеу — лингвистиканың ең өзекті мәселелерінің бірі.

Г. Смағұлова фразеологизмдердің түрлері мен белгілері туралы: «тілші ғалымдардың дең қойған әрі талассыз аксиомага айналған, фразеологизмдерге қатысты айтылатын ұш түрі мен ұш белгісі қазірге дейін ғылым тұғырынан түспей келеді. Олар: фразеологиялық тұтастық (идиом сипатындағылар), фразеологиялық бірлік, фразеологиялық тізбек деген түрлері болса, белгілері: мағына тұтастығы, тіркес тиянақтылығы, даяр қалпында қолданылу тұрақтылығы» деп тұжырым жасайды [1; 29].

Қазақ фразеологиясы жеке сала ретінде зерттеліп, И. Кенесбаевтың сөздігі құрастырылды. Сөздікте қазақ фразеологизмдерін жинап, анықтамасы ғана беріле қоймай көркем әдеби шығармалардағы мысалдармен дәйектелген [2]. Ғалым Г. Смағұлова фразеологизмдерді когнитивтік лингвистика аспекттісінде қарастырады [1]. Сонымен қатар, отандық ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты зерттелді. Түрік фразеологиясы саласындағы маңызды зерттеулерді Ә. Аксой [3], М. Аргуншах [4], М. Ертүрлүк [5] сынды ғалымдардың еңбектерінен көруге болады. Түрік және қазақ тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдер Г. Ахметжанова [6], А. Султангубиева [7] сынды тілші-ғалымдардың еңбектеріне арқау болып, әр қырынан зерделеніп-зерттелген. Алайда, көркем шығармадағы соматикалық фразеологизмдердің аудармада берілуі алғаш зерттеу нысаны ретінде қарастырылып отыр. Атап айтқанда, макалада Әбіш Кекілбаевтың «Үркөр» романындағы «жүрек» лексемасы тірек компонент болатын соматикалық фразеологизмдердің түрік тіліне аудармасына талдау жасалып, аталған фразеологизмдерді аударма барысында қолданылған аударма тәсілдері мен аударылу ерекшеліктері қарастырылады.

Зерттеудің деректері мен әдістері

Зерттеудің дереккөздері ретінде Ә. Кекілбаевтың «Үркөр» романының түпнұсқасы [8] және түрік тіліндегі аудармалары [9], [10], И. Кенесбаевтың «Фразеологиялық сөздігі» [2], Ә. Аксойдың «Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü» [3], Ә. Рысбаев және А. Назарованаң «Түрікше-қазақша, казақшатүрікше қысқаша фразеологиялық сөздігі» [11] пайдаланылып, «жүрек» лексемасы ұйытқы болған соматикалық фразеологизмдерге талдау жасалды.

Зерттеу барысында жинақтау әдісін қолдана отырып фразеологизмдер жайында мағлұматтар жинақталды. Жүйелеу әдісін қолдану арқылы фразеологизмдер белгілі бір жүйе ретінде қарастырылды.

Сипаттау әдісін қолдана отырып «жүрек» сезімен берілген фразеологизмдер сөздіктердегі анықтамаларымен дәйектелді және екі тілдегі қолданыс аясы сипатталды. Сонымен қатар, берілген лексеманы салыстырмалы әдіс арқылы қазақ және түрік тілдеріндегі ерекшеліктері салыстырылып, концептуалдық әдістер кешенді түрде қолданылды.

Романдағы «жүрек» лексемасымен берілген фразеологизмдер жинақтау әдісі арқылы сұрыпталып, алынған нәтижелер сандық деректермен көрсетілді. Атап айтқанда, сұрыптау әдісі негізінде кестелер құрылып, сандық тәсілі арқылы романдағы фразеологизмдердің саны мен қолданылу жиілігі анықталды. Зерттеу материалы ретінде «жүрек» лексемасымен берілген 81 соматикалық фразеологизм іріктеліп, талдау жасалды. «Үркөр» романдағы «жүрек» лексемасымен берілген соматикалық фразеологизмдердің түрік тіліне аударылу ерекшеліктері айқындалып, аталған соматикалық фразеологизмдерді түрік тіліне аударудың онтайлы жолдары ұсынылды.

Нәтижелер мен талқылау

Түрік және қазақ тілдерінде «жүрек» сөзі жеке лексема ретінде соматикалық атаулардың лексика-тақырыптық тобына кіреді. Дүниенің концептуалды және тілдік бейнесінің фразеологиялық фрагментінде «жүрек» адам ағзасының физиологиялық реакцияларымен байланысты сезімдік әрекеттерін сипаттайтын материалдық орган түрінде көрініс береді. Жүрек — адамзат денесінің орталығы, оның өмірлік құшінің негізі екені баршага аян, өйткені, егер жүрек өзінің соғуын тоқтатса, онда адам да өз тіршілігін тоқтатады.

«Қазақ және түрік тілдерінде соматикалық фразеологизмдер көбіне эмоцияны, көніл күйді, адамның мінез-құлқын білдіреді. Соматикалық фразеологизмдердің құрамында шамамен 70 %-ында бас, көз, мұрын, қол, жүрек, құлақ, тіл т.б. компоненттер кездеседі» [12; 145].

Қазақ әдеби тілінің сөздігінде «жүрек» лексемасына «зат.anat <лат.cor> 1. Қан айналу жүйесінің көкірек қуысының сол жағына қарай орналасқан басты мүшесі. 2. діни. Иманның тұрағы. 3. ауыс. Кісінің жан дүниесі, рухани сезімі. 4. ауыс. Саяси-әкімшілік орын, орталық. 5. ауыс. Қайнар көзі, тірегі. 6. ауыс. Ғашық, сұйғен жар. 7. ауыс. Қөңіл» деп түсініктеме берген [13; 635].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «жүрек» лексемасына 1. Бойға қан жүргізуі басты орган. 2. ауысп. Кісінің жан дүниесі, рухани сезімі деп анықтама берілген [14; 324].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде тұра мағынасында орталық орган есебінде қабылданатын «жүрек» сөзі қазақ халықтың дүниетанымында ауыспалы мағынада «жан дүние, көніл, сезім, рухани сезім, иманның тұрағы» деген сияқты ұғымдармен қатар жүретінін байқауға болады.

Ал түрік тілінің түсіндірме сөздігінде «kalp (жүрек)» сөзіне 1. кеуде қуысында, екі өкпенің арасындағы, дененің әр жерінен келетін қанды өкпеге және одан келетін таза қанды денеге тарататын орган. 2. ауысп. махаббат, көніл. 3. ауысп. сезім [4; 1174] деп, ал «үүрек (жүрек)» сөзіне «кеуде қуысында, екі өкпенің арасында орналасқан, бүкіл денеден келетін қанды өкпеге және одан келетін таза қанды денеге тарататын орган» деп анықтама берілген [4; 2481].

Қазақша-түрікше сөздікте «жүрек» сөзіне тұра мағынасында дene мүшесі, ал ауыспалы мағынасында көніл («жүрек, -гі зат. 1. Kalp, ürek. 2. ауысп. Gönül») деп анықтама берілген [15; 167].

«Жүрек» лексемаларының қазақ және түрік тілдеріндегі сөздіктерде берілген анықтамаларының барабар екенін көруге болады. Екі халықтың діни сенімі бір болғандықтан, «жүрек» діни тұрғыдан иманның нұры, адамның айнасы болып табылады және адамның ізгі қасиеттері, пейілі мен ниеті осы мүшемен байланыстырылады. Ағзаның мүшелері мен жүйелерінің жағдайы жүректің және бүкіл жүрек-тамыр жүйесінің дұрыс жұмыс істеуіне байланысты болғандықтан, шын мәнісінде, адамның өмір сұру ұзақтығы да жүрекпен тікелей байланысты болады.

Осы орайда, «жүрек» ұғымы үшін түрік тілінде «*kalp*» және «*yürek*» деген екі синонимдес сөз қолданылатындығын айта кеткенді жөн деп санаймыз. «*Kalp*» сөзі түрік тіліне араб тілінен енген кірме сөз болып табылады, ал «*yürek*» таза түрік тіліне тән сөз болып саналады. Алайда, бұл сөздердің қолдану аясында біршама ерекшеліктердің бар екенін көруге болады.

Байрам Четинкә атаптап синонимдес сөздердің қолдану аясына тоқталып: «*Yürek*» сөзі «*kalp*» сөзіне қарағанда көбіне сезімге байланысты мәнмәтінде қолданылады. Әсіреле қогам, сезімге байланысты мәнмәтінде «*yürek*» сөзімен физикалық өзгерістерді байланыстыратынын көріп отырымыз. Қанды айдайтын мүше ретінде көбіне «*kalp*» сөзі қолданылады, әсіреле медицина, денсаулыққа байланысты мәнмәтіндерде «*kalp*» сөзі жиі қолданылады» деп тұжырым жасайды [16; 131].

Түрікше–қазақша, қазақша–түрікше қысқаша фразеологиялық сөздіктө «*kalp*» сөзімен 11 [11; 69], ал «*yürek*» сөзімен 37 фразеологизм [11; 70] берілген. Ал қазақ тіліндегі «жүрек» сөзімен 14 фразеологизм қамтылған [11; 92].

I. Кеңесбаевтың «Фразеологиялық сөздігінде» «жүрек» лексемасымен 50 фразеологизм қамтылған. Осы 50 фразеологизмнің 13-і біз талдау жасағалы отырған «Үркөр» романындағы «жүрек» соматизмімен берілген фразеологизмдермен сәйкес келетіні анықталды. Олар: жүргегі айныды, жүргегі алып ұшты, жүргегі дауламады, жүргегі елжіреді, жүргегі жарылды, жүргегі күпті болды, жүргегі кара, жүргегі лұп етті, жүргегі май ішкендей кілкілдеді, жүргегі шайлышты, жүрек жұтқан, кара жүрек, қоян жүрек [2; 281].

«Үркөр» романынан құрамында «жүрек» соматизмі бар 81 фразеологизм анықталды. Алайда, қайталану факторына байланысты 39 фразеологизм сұрыпталды. Романдағы «жүрек» сөзімен берілген соматикалық фразеологизмдердің ішінен ең жиі қолданылғаны «жүргегі жарылу» деген тұрақты тіркесі екендігі анықталды. «Жүргегі жарылу» фразеологизмінің қолдану жиілігі 7 рет, ал «жүргегі дауламады» және «жүрек жұтқан» фразеологиялық бірліктерінің қолданылу жиілігі 6 рет екені анықталды. Романда жиі кездесетін бұл фразеологизмдердің қазақ халқының күнделікті тұрмысында де жиі қолданысқа ие екенін байқауға болады. Ең сирек қолданылған фразеологизмдер саны — 24, олар 1 реттен қолданылған.

Төмендегі кестеде «Үркөр» романында жиі кездесетін (6 рет) «жүрек жұтқан» фразеологизмімен берілген сөйлемдердің түпнұсқалары, түрік тіліне аудармалары және аударма тәсілдері беріліп отыр.

1 - к е с т е

«Жүрек жұтқан» фразеологизмін аудару барысында қолданылған тәсілдер

№	Түпнұсқа	Аудармасы	Аударма тәсілдері
1.	Кейде жүрек жұтқан батыр тәуекелінен таппайтын қайырды корқак үрейінен табады екен [8; 16].	Bazen aslan yürekli, yiğit ve gözü pek cesaretinden bulamadığı hayırı, ürkük korkusundan bulurmuş insan [9; 20].	Фразеологиялық баламасын беру
2.	... ол баяғы халқыңыздың жүрек жұтқан арда кезі шығар. [8; 40].	... o, herhalde halkınızın geçmişteki, cesareti ve arda zamanına işaret etmiş olmalı [9; 65].	Фразеологиялық емес тіл құралымен беру
3.	Сонда қазақтар осы бала жігіттің мынандай жүрек жұтқан ерлігіне жағаларын ұстаган-ды [8; 94].	O zaman bu köرpe delikanının, böyle bir gözü kara yiğitliğine hayran kalmışlardı [9; 169].	Фразеологиялық балама
4.	Нағыз жүрек жұтқан екенсін! – деген Бөкенбай [8; 94].	Has yiğitmişsin, demişti Bökenbay [9; 169].	Фразеологиялық емес тіл құралымен беру
5.	Мынандай қысылтаяң күнде құллі қазақтың қанын мойынына көтеріп алар жүрек жұтқандық қайсысынан шығар екен дегендей жүрт батырларға қарап қалған [8; 122].	Böyle bir zor günde, külli Kazak'ın kanından canından sorumlu olma görevini üstlenmeye hangisi cesaret edecek ve buna hazır olduğunu gösterecektir der gibi millet de bahadırlara bakakalmış [9; 222].	Фразеологиялық балама
6.	... ақыр аяғында жүрек жұтқан екі-ұшеи арба жегіп, шылымдарын шегіп, Құмарбайдың ақ ордасы қайдасын деп тартып тұрыпты [8; 148].	... nihayet aralarında cesur olan, iki üç kişi atlarına arabalarını koşup, tütünlerini içerek, «Kumarbay'ın ak ordasın neredesin?» diyerek yola çıkmışlar [9; 269].	Фразеологиялық емес тіл құралымен беру

«Фразеологиялық сөздікте» бұл тұрақты тіркеске төмендегідей анықтама берілген: жүрек жұтқан — еш нәрседен қорықпайтын батыл, ер-азамат [2; 281]. Ал «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» бұл фразеологизм бірігіп жазылып, «жүрекжұтқан сын. батыл, ер, қаһарман» деп анықтама берілген [13; 648]. «Мағыналас фразеологизмдер сөздігінде» жүрек жұтқан — батылдық мағынасына ие екендігі айтылады [17; 106]. Сөздіктерден бұл фразеологизмнің «батырлық, батылдық, ерлік» мағыналарын білдіретінін көруге болады. Қазақ тілінде «жүрек жұтқан» фразеологизміне мағыналас «жүректі кісі» деген фразеологизм «батыр, батыл» деген мағынаны білдіруде қолданады.

«Үркер» романының түрікше нұсқасында аудармашылар «жүрек жұтқан» фразеологизміне бірнеше балама берген. 1-кестедегі 1-ші мысалдағы «жүрек жұтқан» фразеологизмі түрік тіліндегі «aslan yürekli» балама фразеологизмімен сәтті аударылған. Аудармашы сөйлемде батырлықты, қайсаңлықты білдіріп түрган «жүрек жұтқан» фразеологизмінің мән-мағынасын түрік тіліндегі «aslan yürekli» тұрақты сөз тіркесі арқылы берген, алайда «aslan yürekli» фразеологизмінің дәлме-дәл қазақша баламасы Г.А. Ахметжановының зерттеу жұмысынан көрініс тапқан: «Арыстан жүректі. Қаймықпайтын, тайсалмайтын, өжет» [6; 149] деген мағынаға ие екендігін атап көрсетеді. Осы тұжырымдарға сүйене отырып, қазақ тілінде «батылдық» сөзін ең маңызды дене мүшелерінің бірі болып саналатын жүрекпен байланыстыра қоймай, синонимдес болып саналатын «арыстан жүректі» деп, андар патшасы арыстанға теңеген. Түрік мәдениетінде «арыстан» сөзі ғасырлар бойы ерліктің символы болып саналады. Бұл фразеологизм айналасындағы адамдарға батылдықпен үлгі болатын батыр адамдарды сипаттайды. Екі халықта батылдықтың, батырлықтың символын арыстан жануарымен байланыстыратынын байқауға болады. Ал түрік тілінде «çatal yürekli (шаңышқы жүректі) — hiçbir şeyden korkmayan, dövüşmekten yılmayan (еш нәрседен қорықпайтын, батыл)» [3; 689] деген синонимдес фразеологизм де бар.

«Жүрек» лексемасын бұдан бөлек қасқыр анымен де байланыстыратын тұрақты сөз тіркестері бар. Мысалы: Қасқыр жүректі «беті ештенеден қайтпайтын батыл, қайса, жүрек жұтқан» [17; 85]. 2-ші мысалдағы «жүрек жұтқан» фразеологизмін аудармашы «cesarelli» сөзімен аударған. Аударманың түпнұсқаға жақынырақ нұсқасы «үйрекли» екенін айта кету керек. Егер түпнұсқа тіліндегі фразеологизмдердің баламасы аударылатын тілде болмаса, сөйлемнің мағынасын сактап, калька жасауга мәжбүр болады. Дегенмен «cesarelli» сөзі сөйлемнің мағынасын толық беріп тұр.

3-ші мысалда аталған соматикалық фразеолгизм түрік тіліне «gözü kara» деген тұрақты тіркеспен аударылылып, «жүрек» соматизмінің орнына «göz» соматизмі қолданылған. Аудармашы «gözü kara» фразеологизмін қолдана отырып, түпнұсқадағы батырлық, ерлік мағынасында жұмсалған «жүрек жұтқан» тұрақты сөз тіркесінің бейнелілігін, функционалды сәйкестігін қайта өндеу арқылы толықтай баламасын берген. 4-ші мысалда «жүрек жұтқан» фразеологизмі қайсаңлық, батырлық мағынасын білдіретін «uyıgitmişsin» деген фразеологиялық емес тіл құралы арқылы аударылған.

Әр халықтың өзіне тән, бірегей мәдениетіне, тарихына, менталитетіне байланысты шыққан фразеологизмдердің дәлме-дәл баламасын беру аудармада шектеулі құбылыс болып саналады. 5-ші мысалда түпнұсқада мәтіннің мағынасына сәйкес батылдық контекстінде берілген «жүрек жұтқан» фразеологизмі «cesaret etmek» фразеологиялық емес тіл құралы арқылы аударылған.

Берілген мысалдарда фразеологизмдерді аударудың бірінші тәсілі, фразеологиялық баламасын беру тәсіліне жатады. «Жүрек жұтқан» соматикалық фразеологизмінің аудармасы «gözü kara», «cesarelli», «uyıgitmişsin», «cesaret edecek», «cesur olan» секілді әр түрлі баламалармен түпнұсқаға сай берілген. Аудармашы «жүрек жұтқан» тұрақты тіркесіне сөйлемнің мәнмәтініне байланысты батыр деген мағынаны білдіретін әр түрлі баламалар мен әр түрлі аударма тәсілдерін шебер қолданған. Түрік тілінде бұл сөздің жүрек лексемасымен берілген прототипі болмағандықтан, баламалы әдіс арқылы «aslan yürekli» (арыстан жүректі) деп жеткізген. Аударма нәтижесінде берілген тұрақты тіркес фразеологиялық балама әдісіне жатады. Аудармадағы фразеологизмдердің құрамы әр түрлі болғанымен, мағына тұтастырының сакталғанымен ерекшеленетінін анғаруға болады.

Төмендегі кестеде «қоян жүрек» фразеологизмімен берілген сөйлемдердің түпнұсқалары, түрік тіліне аудармалары және аударма тәсілдері беріліп отыр (2-кесте).

«Қоян жүрек» фразеологизмін аудару барысында қолданылған тәсілдер

№	Түпнұска	Аудармасы	Аударма тәсілдері
1.	Оның үстіне қоян жүрек қорқақтығы үшін басына әйелдердің тіз кімін орап, ..., ел алдында маскараға ұшырайды [8; 78].	Bununla birlikte tavşan yürekli korkaklığını için, başına kadınların diz giyimini bağlayıp, ..., halkın önüne çıkar ve maskara edilir [9; 138].	Фразеологиялық балама
2.	Осы қазақ төңірегінен құқайды көре-көре әбден қоян жүрек бол алғаннан сау ма! [8; 99].	Bu Kazak, etrafındakilerden zorbalık görüp, eziyet çekte çekе tavşan yürekli bir korkak olup çıkmış mı ne? [9; 179].	Фразеологиялық балама
3.	Бірақ қоян жүрек жүрттың сойы секілді емес [8; 172].	Kamçıdan korkabilir, ama tavşan gibi korkak soydan olan milletler gibi değil [9; 313].	Фразеологиялық балама
4.	... қаранды түсे каралай зәрелері ұша бастайтын қоян жүрек елшілікті тыптыр еткізбей қоршап ал [8; 456].	... gecenin bir yarısında elçi heyetine saldır! Senin gibi cesur yürekliye bu pek zor olmasa gerek?! [9; 401].	Сипаттамалы аударма
5.	Апырау «бық» дегендеге ызы беретін қоян жүрек тағыларға мынандай қасиет қайдан біткен?! [8; 567].		Түсіру

«Фразеологиялық сөздікте» «қоян жүрек» фразеологизміне «қорқақ, ынжық» деген анықтама берілген [2; 459]. Ал түрік тілінде *tavşan yürekli* (қоян жүрек) — ўркек, korkak» деген анықтама берілген [3; 1068]. Фразеологиялық сөздіктегі мағынасы жағынан да, синтаксистік құрылымы жағынан да үйлесімді. Тілімізде «қоян жүрек» фразеологизмінің «қорқақ» мағынасын білдіретін «су жүрек» деген синонимі де қолданылады.

Жалпы қазақ азыз әңгімелерінде, ертегілерінде қоян әрдайым қорқақ жануардың кейіпінде бейнеленеді. Тіпті балаларға арналған ертегілерде, мультфильмдерде қоянның бейнесін қорқақ, үркек жануармен байланыстыра суреттейді. Тұystас екі тілдің мәдениетінде де қоян қорқақтықтың символы болып есептелінеді. Оны романдағы «қоян жүрек» фразеологизмі де қорқақ мағынасындағы мәннәтінде көрініс тапқан. Мысалы: 1-ші мысалда аудармашы фразеологиялық балама тәсілін қолданған, фразеологиялық тіркестің мағыналық қызметі мен стилистикалық бояуын шебер сақтаған. Бұл жерде тұystас екі тілдің де фразеологиялық сөздік қорында «қоян жүрек» және «tavşan yürekli» деген фразеологизмдер бар. 2-ші мысалда аудармашы фразеологиялық балама тәсілі арқылы «қоян жүрек» фразеологизмін «tavşan yürekli» «деген фразеологиялық тіркеспен дәл бере отырып мағыналық қызметін, стилистикалық бояуын сақтағанын көре аламыз. Берілген 3-ші мысалда аудармашы фразеологиялық балама тәсілімен аударған бірақ синтаксистік құрылымында кішкене өзгерістер бар. Бұл жерде аудармашы «gibi» шылауын орынды пайдаланған. Аудармашының тұрақты сөз тіркесінің семантикалық құрылышын, табигатын ескере отырып аударғанын көруге болады. Берілген мысалдардағы 4-ші сөйлем көркемдік жағынан күрделі болғандықтан, аудармашы фразеологиялық тіркесті сөзбе-сөз аудармай, тек сипаттап аударған.

Осы орайда, «қоян жүрек» фразеологизмі құрылымы жағынан толық берілмесе де, мағынасы оқырманға түсінікті болатындағы аударылған. Аудармашының бұл тәсілді қолданудың бірден-бір себебі — түпнұскадағы сөйлемді айрықша әсерлі, әдеби тіл көркемдігін арттыру болып табылады. Фразеологизмді сөзбе-сөз аудару мағынасында біздің ұсынатын аудармамыз: *Yanına elli altmış yiğit al da, akşamda doğru karanlıktan korkmaya başlayan tavşan yürekli elçiliği yaygara çıkarmadan yakala*. Әдеби аударма, көркем шығарманың әрін келтіру тұрғысынан алып қарағанда аудармашының берген нұсқасы ұтымды болып табылады. 5-ші мысалда романның түрік тіліндегі нұсқасында аудармашы түсіру әдісін қолдана отырып, жалпы мәтіннің мағынасын көркем жеткізген. «Үркөр» романы күрделі тарихи роман болғандықтан, сөзбе-сөз аудару арқылы романның көркемдік әсемділігін жоғалту қаупі бар. Сол себепті аудармашы түсіру әдісін қолдана отырып «қоян жүрек» фразеологизмін аудармай, сөйлемнің жалпы мағынасын берген. Егер фразеологизмді аудару мақсат етілетін болса, біз «Vay be! Her şeyden ödü patlayan tavşan yürekli! öyle cesareti nereden almışlar ki?!» аудармасын ұсынар едік. Романдағы «Қоян жүрек» және «tavşan yürekli» фразеологизмдері көбіне фразеологиялық балама тәсілі арқылы аударылған, фразеологиялық балама тәсілінде түпнұскадағы тілдің лексикалық бірлігі аударылғып жатқан тілдің лексикалық бірлігімен ауыстырылады.

Қазақ және түрік тілдеріндегі жүрек лексемасы анатомиялық органнан басқа адамның мінездүлік ерекшеліктерін, моральдық-еріктік қасиеттерін, сезімін, көңіл-күйін, эмоциясын, жан тебіренісін, психикалық күйлерін көрсетеді. Сонымен қатар, қорқу мағынасында жұмсалатын фразеологизмдер қатары «Мағыналас фразеологизмдер сөздігінде» төмендегіше берілген: Жүргегі бұл //солк// ету, жүргегі зырқ ете қалу, жүргегі мұздап //суып// қоя беру, жүргегі өрекпү //суылдау, жүргегі тас төбесіне шығу [17; 56].

Төмендегі кестеде «Үркер» романында ең жиі кездесетін (6 рет) «жүргегі дауаламау» фразеологизмі қолданылған сөйлемдердің түпнұсқалары, түрік тіліне аудармалары және аудару барысында қолданылған аударма тәсілдері беріліп отыр (3-кесте).

3 - к е с т е

«Жүрек дауаламау» фразеологизмін аудару барысында қолданылған тәсілдер

№	Түпнұсқасы	Аудармасы	Аударма тәсілдері
1.	Мені бастап келе жатқан қызыл тұлкі сол екі жолбарыстың алдына апаруга жүргегі дауаламай, осы араға келгенде, мына жатқан көп індігештің біреуіне сұңғып жоғалды [8; 116].	Bana kılavuzluk eden kızıl tilki, o iki kaplanın yanına gitmeye cesaret edemedi; işte, şuradaki sayısız, küçük inlerden birine dalıp kayboldu [9; 211].	Фразеологиялық баламасын беру
2.	Тевкелев төңірегіндегілер жұз қаралы салт аттының соңынан қуып барып Таймасты арашалап алып қалуға жүргегі дауаламады [8; 368].	Tevkelev'in etrafındakilerin yüz silahlı atının peşlerine düşüp, Taymas'ı kurtarmak akıllarına pek yatmadı [10; 276].	Сипаттамалы аударма
3.	Өлде, қанша дегенмен, ақ патшаның кісісіне қол көтеруге жүргегі дауаламады ма еken?	Yoksa, ne olursa olsun Rus çarıçesine adamina el kaldırmaya cesaret mi edemedi? [10; 329].	Фразеологиялық баламасын беру
4.	Әбілқайыр сол қызыл оттың ортасына қарай жылжып қонуға қанша дегенмен жүргегі дауалай алмады [8; 438].	Abilkayır'ın bu iki kırmızı ateşin ortasına doğru yaklaşıp konaklamaya hiç de gönlü razı değil [10; 376].	Фразеологиялық баламасын беру
5.	Оны аяғаны сонша, жаңа ғана Юмаштан естіген хабарын айтуда да жүргегі дауаламады [8; 442].	Ona o kadar acıdı ki, biraz önce Yumaş'tan duyduğu haberi bile söylemeye cesaret edemedi [10; 381].	Фразеологиялық баламасын беру
6.	Жүргегі дауалап ешқандай сұрап та қоя алмады [8; 563].		Түсіру

«Жүргегі дауаламау» фразеологизміне сөздіктерде мынадай анықтамалар берілген: Жүргегі [көңіл] дауаламады [қобалжыды]. Батылы бармады, қаймықты, тайсалды [2; 278]. «Жүргегі дауаламау» батылсыздық, Жүргегі //көңілі// шайлышу [17; 84]. «Жүргегі дауаламады [қобалжыды]. Батылы болмады, тайсалды, қаймықты [13, 638]. Яғни, аталған фразеологизм «батылсыздық, жүрексіну, қаймығу» мағынасында жұмсалады. 4-кестедегі 1-ші мысалда аудармашы түрік тілінде «cesaret etmek» фразеологизмінің болымсыз түрі «cesaret edememek» фразеологизмін қолдана отырып, сөйлемнің мағынасын толық ашқан. 2-ші мысалда «жүргегі дауаламады» фразеологизмін «akıllarına pek yatmadı» деп аударған. Негізінде «akılna yatmamak» фразеологизмінің сөзбе-сөз аудармасы: миына қонбау. Мәнмәтіндегі «батылы бармады» деген мағынада жұмсалған «Таймасты арашалап алып қалуға жүргегі дауаламады» сөйлемі түрікшеге *Taymas'ı kurtarmak akıllarına pek yatmadı* (*Таймасты арашалап алып қалу шешімі миларына мұлдем қонбады*) деп аударылған. Біздің ұсынатын нұсқамыз: *Taymas'a arka çıķır kurtartmaya cesaret edemediler*. Аудармашы мәтіндегі бұл фразеологизмді барынша көркем жеткізу мақсатында бұл сөйлемді фразеологиялық емес тіл құралымен беру амалын қолдана отырып аударған. Сонымен қатар 3-ші, 4-ші және 5-ші мысалдарда аудармашы фразеологиялық баламасын беру арқылы аударған.

Төмендегі кестеде «жүргегі лұп етті» фразеологизмі қолданылған сөйлемдердің түпнұсқалары, түрік тіліне аудармалары және аудару барысында қолданылған аударма тәсілдері беріліп отыр (4-кесте).

4 - к е с т е

«Жүрегі лұп етті» фразеологизмін аудару барысында қолданылған тәсілдер

№	Түпнұсқа	Аудармасы	Аударма тәсілдері
1.	... өртөң бізді де тыныш тастамас деп жүректері лұпілдеп отырган көрші мұсылман хандықтары да Әбілқайырдан безініп, бұның шашпауын көтере бастады [8; 460].	... yarın bizi de rahat bırakmayacak» diye düşünen komşu müslüman hanlıklar da Abilkayır'dan uzaklaşıyor, gün geçtikçe Batır Sultan'la yakınılaşıyorlardı [10; 406].	Түсіру
2.	Сол-ақ екен, бұның көкірегіне бір сұр көжек кіріп кеткендей жүрек тұсы лұпілдей ала жөнелді [8; 500].	O anda kalbi hızla atmaya başlamış, kendini düşünelere vermişti [10; 455].	Фразеологиялық балама
3.	Бала жігіт жүрегі лұп-лұп етіп асыға аяңдады [8; 520].	Genç yiğit heyecanla yol almaya başladı [10; 480].	Фразеологиялық емес тіл құралымен беру

Кестеде көрсетілген фразеологизмнің анықтамасы сөздіктерде былай берілген: Жүрегі лұп етті [ете түсті]. 1) *Bir nərseden жай секем алды*. 2) *Кенет келген қуаныш сезім туралы айтылады* [2; 279].

Жүрегі лұпілдеді [лұпіл қакты, лұп-лұп етті]. Жүрегі жиі-жиі соқты, қобалжыды [13; 640]. Түрікше-қазақша қысқаша фразеологиялық сөздікте «Yüreğî oynamak» «жүрегі ойнау» жүрегі лұп ету, дір ету деген баламалары берілген [11; 69]. 1-ші мысалда автор окказионалды фразеологизмді қолданған яғни «жүрегі лұп етті [ете түсті]» деген фразеологизмге өзгертулер енгізген лұп етті етістігін лұпілдеп отырган етістігіне алмастыра қолданған «жүректері лұпілдеп отырган». Сөйлемдегі фразеологизмнің мағынасы бір нәрседен секем алу болғандықтан, аудармашы түсіру тәсілін қолдана отырып жалпы сөйлемнің мағынасын жеткізіп тәржімалған. Фразеологиялық тіркестерді аудару мақсат етілсе, осы фразеологизмнің баламасы ретінде автор тарарапынан түрік тіліндегі «yüreğî çarpmak» фразеологизмі ұсынылады. Түрік тіліндегі Үлкен фразеологиялық сөздікте: *yüreğî çarpmak — heyecandan, korkudan yüreğî hızlı hızlı atmak* (аудармасы: толқудан немесе қорқыныштан жүрегі қатты соғу) [5; 1235].

«Фразеологизмдер тілдің мәдениетцен байланысын қадағалайды және әртүрлі тарихи фактілермен сипатталады. Халық өміріндегі барлық оқиғалар сөздік қорында өз көрінісін алады» [18; 106].

2-ші мысалда автор өзге тілде түсініксіз болатын күрделі теңеуді қолдана қоймай «жүрек тұсы лұпілдей ала жөнелді» деген фразеологизмді шебер қолданған, сол себепті бұл сөйлемді тәржімалауда жазушының нені мензеп тұрғанын түсіне білу қабілеті аса маңызды. Аудармашы фразеологиялық балама тәсілін қолдану арқылы аталған тұрақты тіркестің аудармасын дәл берген.

Төмендегі кестеде «жүрегі жарылу» фразеологизмі қолданылған сөйлемдердің түпнұсқалары, түрік тіліне аудармалары және аударма тәсілдері беріліп отыр (5-кесте).

5 - к е с т е

«Жүрегі жарылу» фразеологизмін аудару барысында қолданылған тәсілдер

№	Түпнұсқасы	Аудармасы	Аударма тәсілдері
1	2	3	4
1.	... Әбілқайыр өз құлағына өзі сенбей, жүрегі жарылып куанған-ды [8; 80].	... Abilkayır, kulaklarına inanmamış, çok sevinmişti [9; 142].	Фразеологиялық емес тіл құралымен беру
2.	... ескердің де, жүректері жарылып алдарынан шығып тұрған мәз-мәйрам халықтың да құлағына майдай жағып барады [8; 142].	... askerlerin de, onları sevinçten kalbi yarıtlacak gibi olup karşılayan halkın da kulağına bülbül sesi gibi geliyor [9; 259].	Фразеологиялық баламасын беру
3.	Жүрегі жарыла қуанған Бөкенбай мен Есет ... [8; 316].	Yürekleri parçalayıormuşçasına sevinen Bökenbay ile Eset... [10; 202].	Фразеологиялық баламасын беру
4.	Бөкенбай жүрегі жарылып еліне жетсе, үйі қанарап бос тұр [8; 317].	Bökenbay, kalbi hızla ata ata obasına ulaşır [10; 202].	Фразеологиялық баламасын беру

5 - кестенің жалғасы

1	2	3	4
5.	Қапелімде, ол мұны жүрек жарды куаныштан шығар деп ойлаған-ды [8; 449].	_____	Түсіру
6.	... алау-далау боп жүретін жырым балақ қатыны жүректері жарыла куанып жатқан көрінеді [8; 533].	... annesiyle babası dilsiz kızını evlendirecekleri için seviniyorlarımış [10; 495].	Фразеологиялық емес тіл құралымен беру
7.	Кайран Мәтекен бұл тұғанда жүргегі қалай жарылып еді [8; 555].	O doğduğunda dedesi Meti çok sevinmişti! [10; 516].	Фразеологиялық емес тіл құралымен беру

«Фразеологиялық сөздікте»: Жүргегі жарылды/ жүргегі жарыла жаздады тұрақты тіркесіне — қатты қуанды, көңілденді деп анықтама берілген [2; 459]. Ал түрікше—қазақша, қазақша—түрікше қысқаша фразеологиялық сөздікте: Yüreğî yarılmak — жүргегі жарылу, қорку деген баламалары берілген [11, 70].

Түрік тілінің «Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü» атты фразеологиялық сөздігінде: yüreğî yarılmak — çok korkmak (жүргегі жарылу — қатты корку) деген анықтама берілген [5; 1238].

Қазақ халқының ауызекі тілінде қатты қуанганды немесе қатты қорқынды жеткізу үшін осы жүргегі жарылу фразеологизмінің жиі қолданылатынын көреміз «құнделікті ауызекі тілдің қолданысы ауызша да, жазбаша да айқын ұқастықтармен және сипаттамалық терминдермен жүреді. Сондықтан қолдан қолға, ауыздан ауызға ауысып, тез таралады» [19; 138].

Сондай-ақ, қатты құлуді сипаттауда «жүргегім жарылғанша құлдім» деп те айтЫлады. Түрік тілінде «gülmekten ölmek / gülmekten yarılmak / gülmekten kırılmak» деген фразеологизмдер «қуанганның өлдім, қуанганның жарылдым» деген мағынада жүмсалады. «Жүргегі жарылу» тек көңілдену мағынасында ғана емес, қорқыныш сезімді білдіру үшін де қолданылады. Түрік тілінде қорқудан жүргегі жарылу мағынасында «ödü patlamak» (кенеттен қатты қорку, өті жарылу) тіркестері қолданылады. Қазақ тілінде «жүрек» сөзімен берілген бұл фразеологизм түрік тіліндегі «өт» лексемасымен қолданылады.

Зерттеудің нәтижесінде аталған фразеологизм құрылымы бойынша екі тілде де бірдей болғанымен, мағыналық түрғыдан әр түрлі екендігі анықталды. Аудармашы берілген фразеологизмнің мағыналық астарын ажыратса отырып, бұл фразеологизмді аудару барысында әр түрлі тәсілді қолданған. Мысалы, 3-кестедегі 1-ші мысалда жүргегі жарылып қуанганды [8; 80] фразеологизмі «çok sevinmişti» [9; 142] деп аударылып, фразеологиялық емес тіл құралы қолданылған. Аудармашы 2, 3, 4-ші мысалдарда фразеологиялық баламаларын беру арқылы сәтті аударма жасаған. Ал 5-ші мысалды аудару барысында түсіру тәсілі қолданылған.

Фразеологизмдерді аудару үдерісінде аудармашыға қойылатын басты талап — түпнұсқадағы фразеологизмдерге сәйкес мағына мен стилистикалық мазмұнды сақтап, эмоцияны беру болып табылады. Осы орайда, «Үркөр» романындағы фразеологизмдерді түрік тіліне аудару барысында аудармашының бірнеше аударма тәсілді сәтті қолданғанын көруге болады.

Қорытынды

Жазушы Эбіш Кекілбаев «Үркөр» туындысында алуан түрлі кейіпкерлердің мінез-құлқын айқын сипаттап, олардың бейнесін шебер сомдау үшін қалыпты мәтінді қолданбай, астарлы, образды фразеологизмдерді жиі қолданғанын байқауға болады. «Үркөр» тарихи роман болғандықтан ерлік, жігерлік, батырлық сынды қасиеттер әр алуан фразеологизмнен көрініс табады.

Зерттеу нәтижесінде Э. Кекілбаевтың «Үркөр» романында соматикалық фразеологизмдер көптеп кездесетіндігін байқадық. Зерттеу мәліметтері туыстас түрік және қазақ тілдеріндегі «жүрек» соматизмінің адам өміріндегі эмоционалдық, рухани орталығының көрінісі екенін дәлелдеп отыр. Туыстас қазақ және түрік тілдерінің фразеологиялық қорындағы «жүрек» лексемасының қолданылу аясының өте үқсас екенін көруге болады. Жалпы алғанда, аудармашың басқа түрлеріне қарағанда көркем шығармадағы фразеологизмдерді аудару едәуір киын үдеріс болып саналады. Бұл жағдайда аудармашының шеберлігі, тәжірибесі, теориялық білімі, фразеологиялық сөздік коры және фразеологизмдерді ажыратса білу қабілеті аса маңызды рөл атқаратыны анық.

Қазақ және түрік халықтарының тілдік санасындағы «жүрек» концептісінің көбінесе анатомиялық орган ретінде емес, жағымды немесе жағымсыз эмоциялардың орны ретінде және адамның рухани өмірінің орталығы болып саналатын сезім мүшесі ретінде көруге болады.

«Үркөр» романындағы «жүрек» лексемасымен берілген соматикалық фразеологизмдердің түрік тіліне аудармасында көбіне фразеологиялық баламасын беру, фразеологиялық калька, фразеологиялық емес тіл құралымен беру сынды аударма тәсілдерін қолданылғаны анықталды. Мұнымен қатар, «жүрек» лексемасы тірек компонент болатын соматикалық фразеологизмдерді аудару үдерісінде аудармашылардың аударма тәсілдерін шебер пайдаланғанын көруге болады. Тұрақты сөз тіркестерін аудару барысында түпнұсқадағы фразеологизмнің терең мағынасы мен көркемдік бейнелігін сақтау маңызды екені белгілі. Осы ретте «Үркөр» романын түрік тіліне аударған аудармашылардың түпнұсқаның тек мазмұнын берумен ғана шектелмей, түпнұсқадағы мәтіннің әдеби стилін толық жеткізгеніне көз жеткіздік.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Смағұлова Г. Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда / Г. Смағұлова. — Алматы: Елтаным, 2020. — 256 б.
- 2 Кенесбаев И. Фразеологиялық сөздік / И. Кенесбаев. — Алматы: Арыс, 2007. — 800 б.
- 3 Aksoy Ö. Atasözleri ve deyimler sözlüğü. Deyimler Sözlüğü II / Ö. Aksoy. — İstanbul: İnkılap, 1988. — 1205 s.
- 4 Argunşah M. Türkçe sözlük 2. K-Z / M. Argunşah. — Ankara: Türk Dil Kurumu Yayımları, 1992. — 1679 s.
- 5 Saracıbaşı M.E. Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü. Cilt 1-2 / M.E. Saracıbaşı. — İstanbul: Yapı Kredi Yay, 2010. — 3170 b.
- 6 Ахметжанова Г.А. Соматическая фразеология как отражение национально-культурной специфики языкового сознания (на материале казахского и русского языков): дис. ... канд. филол. наук / Г.А. Ахметжанова. — Алматы, 2007. — 204 с.
- 7 Султангубиева А.А. Тілдік бейнедегі «жүрек» концептінің қорінісі (қазақ, орыс, ағылшын тілдері бойынша): филол. ғыл. канд. ... дисс. Маманд. 10.02.20 — салыстырмалы-тарихи, типологиялық және салғастырмалы тіл білімі / А.А. Султангубиева. — Алматы: 2009. — 122 б.
- 8 Кекілбаев Ә. Үркөр / Ә. Кекілбаев. — Алматы: Жазушы, 1981. — 584 б.
- 9 Kekilbayuli A. Ülker. Cilt I / A. Kekilbayuli. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınlari, 2002. — 335 s.
- 10 Kekilbayuli A. Ülker. Cilt II / A. Kekilbayuli. — Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2002. — 542 s.
- 11 Рысбаев Ә. Түрікше-казакша, казакша-түрікше қысқаша фразеологиялық сөздік / Ә. Рысбаев, А. Назарова, Ә. Құсайынова. — 2-басылым. — Алматы: Қазақ университеті, 2014. — 128 б.
- 12 Kildiroglu M. Phraseological Units with A Somatic Component in the Kazakh and Turkish Languages / M. Kildiroglu, K.M. Shakirova // Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relaions and World Languages. Series "Philological sciences". — 2023. — Vol. 71, No. 4. — P. 143–157.
- 13 Қазақ әдеби тілінің сөздігі [Он бес томдық] / Құраст.: Ж. Коңыратбаева, F. Қалиев, Қ. Есенова. — 6-том (Ж—Ж). — Алматы: Арыс, 2007. — 752 б.
- 14 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы ред. басқарған Т. Жанузаков. — Алматы: Дайк-Пресс, 2008. — 968 б.
- 15 Koch K. Қазақша-түрікше сөздік / K. Koch, A. Байниязов, В. Башкапан. — Түркістан: «Тұран» баспа орталығы, 2003. — 637 б.
- 16 Çetinkaya B. Bağlam İçerisinde Yürek ve Kalp Sözcükleri / B. Çetinkaya // Afyon Kocatepe Üniversitesi Soyal Bilimler Dergisi. — 2007.
- 17 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдер сөздігі / Г. Смағұлова. — Алматы: «Елтаным» баспасы, 2010. — 252 б.
- 18 Turlybekova I.A. English phraseological units of speech behavior reflecting household realities / I.A. Turlybekova, S.S. Nurkenova // Bulletin of the Karaganda University. Philology Series. — 2024. — Vol. 29, Issue 1(113). — P. 106-112.
- 19 Mingazova L.I. Theoretical problems of literary translation / L.I. Mingazova, B.O. Orazova // Bulletin of the Karaganda University. Philology Series. — 2024. — Vol. 29, Issue 1(113). — P. 137-145.

М.К. Оразбаева, А.А. Курманали

Особенности перевода фразеологизмов с лексемой «сердце» в романе А. Кекильбаева «Үркөр» на турецкий язык

В результате возросшего в последние годы особого интереса к фразеологизмам, считающимся ярким проявлением культуры народов, проблема сравнительно-сопоставительного изучения фразеологиче-